

Зайченко О. В.,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ПОНЯТТЯ "КОНЦЕПТ", ЙОГО ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Стаття присвячена висвітленню поняття "Концепт", дається загальна характеристика концепту, виділяються підходи до визначення концепту, визначаються структура та типи концепту.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, структура концепту, поняття, підходи до визначення концепту, ознаки концепту.

Статья посвящена освещению понятия "Концепт", дается общая характеристика концепта, выделяются подходы к определению концепта, определяются структура и типы концепта.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, структура концепта, понятие, подходы к определению концепта, признаки концепта.

The article highlights the notion of concept, researches into the general features of concept and the basic approaches to the concept definition, structure and types.

Key words: cognitive linguistics, concept, concept structure, approaches to the concept definition, features of concept.

Дослідження сучасними лінгвістичними студіями змістової сторони мовного знаку, прагнення до розширення його традиційного значення та смислу, який би поєднував логіко-психологічні та мовознавчі категорії [3, с. 4], поява нового напрямку у мовознавстві, дотичної до психолінгвістики, оперування науковцями номінативними одиницями, специфіка яких полягала у представленні мовних знань, зумовило впровадження нового терміну, який би сполучав одночасно і культурологічні, і лінгвістичні джерела. Серед конкурентоспроможних протермінологічних новоутворень в лінгвістичній літературі кінця ХХ століття з'явився термін "концепт" (Н.Д. Арутюнова, С.О. Аскольдов-Алексєєв, Д.С. Ліхачов, Ю.С. Степанов та ін.), поряд з яким існували інші термінологічні позначення "лінгвокультурема" (В.В. Воробйов), "міфологема" (В.Н. Базильов, М. Лехтеєнмяки), "логоепістема" (Е.М. Верещагін, В.Г. Костомаров). Найбільш вживаний термін "концепт" закріпив своє чільне місце у мовознавстві, і, являючись змістовно просторовою для тлумачення категорією, він стає ключовою фігурою у філософських, логічних, психологічних, культурологічних студіях. Концепт виражається тими мовними і немовними засобами, які опосередковано ілюструють, уточнюють та розвивають його зміст.

Категорія концепту історично виникла ще в епоху філософа П'єра Абеляра (XI-XII ст.), який розглядав концепт як форму "охоплення" змісту; як "зібрання понять, замкнених в душі, яка сприймає мовлення"; "зв'язування висловлювань в одну точку зору на той чи інший предмет при визначальній ролі розуму, що перетворює висловлювання в думку, яка лине до Бога" і виділяв як головну ознаку концепту його конституїваність, тобто визначення його індивідуальною свідомістю, що стало базисом трактування концепту як найбільш суб'єктивної форми охоплення змісту [8, с. 41]. Іноді це поняття трактується схованими в тексті "заступниками" безлічі предметів, що полегшують спілкування і пов'язані з віковим досвідом людини, її національністю та культурою [2, с. 4]. З часом, намагаючись визначити концепт, зміст і значення розмежовують.

З розвитком когнітивної лінгвістики в кінці минулого століття, яка розглядає мову на відміну від пануючого на той час структуралізму і його системно-структурної парадигми не як "систему в самій собі і для самої себе", а як загальну теорію пізнання у зв'язку з людиною, прагнення до якого змусило цю систему з'явитися і функціонувати, а вивчення природи концепту привернуло увагу багатьох філологів. Досліджуючи когнітивну семантику, яка є теорією концептуалізації (осмислення інформації, яка надходить, і утворення певних уявлень про світ у вигляді концептів) і категоризації (пояснення нового через уже відоме та структурування картин світу за допомогою узагальнень), породжена когніцією, тож концепт є її основним семантичним поняттям, чим когнітивна лінгвістика і відрізняється від інших напрямків дослідження семантики.

Психолінгвісти розуміють концепт як "спонтанно функціонує в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, що підкоряється закономірностям психічного життя людини, й внаслідок цього, за низкою показників, відрізняється від понять і значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії" [8, с. 39].

Визначення концепту – одне з проблематичних питань в теорії сучасного мовознавства, тому в науковій літературі однозначного визначення поняття концепту ми не знаходимо, кожен мовознавець має своє бачення поняття концепту і інтерпретує його по-своєму. Проблему концептуалізації ми спостерігаємо ще у В. Гумбольдта у його працях про мову і культуру. Один із піонерів дослідження концептів С.А. Аскольдов-Алексєєв, який вперше вжив концепт-слово у 1928 році для позначення семіотичної функції словесного знака, тобто функції заміщення, субституції, називає концепт розумовим утворенням, яке у процесі думки заміщає безліч предметів того самого роду, реальні предмети та деякі сторони предмета та реальні дії. "Концепти – посередники між словами та екстралінгвістичною дійсністю і значення слова не повинне зводитися виключно до утворюючих його концептів. Концепт значно ширше, ніж лексичне значення" [2, с. 6], концепт же може співвідноситися зі словом в одному з його значень.

Концепт – явище того ж порядку, що і значення слова, але останнє розглядається в іншій системі зв'язків; значення – в системі мови, розуміння в системі логічних відношень і форм, що вивчаються як в мовознавстві, так і в логіці [12, с. 384]. Так, наприклад, Г. Фреге в математичній логіці терміном "концепт" позначає зміст поняття, який є синонімічним "змісту", а "значення" стає синонімом "поняття". Ю. Степанов співвідносить "значення слова" з предметами, а концептом називає "зміст слова" [12, с. 40].

Концепт має філософське та лінгвістичне наповнення, своє власне трактування. З точки зору філософії концепт є змістом поняття у відгалуженні від мовної форми його вираження, яке актуалізує відображену в понятті онтологічну складову цього поняття, є результатом взаємодії ряду факторів: ідеології, релігії, національних традицій та фольклору, образів мистецтв, життєвого досвіду та системи цінностей людства. Ж. Дельоз і Ф. Гватарі вважають, що філософія складається у творчості концептів, що кожний концепт завжди поєднується з іншими концептами, називають якості, притаманні концептам: множинність, перетинання, співпадання, згущення в концепті різних складових. Концепт не є окремою сутністю з стійкою субстанціональністю, а навпаки є явищем на етапі становлення.

Концепти складають “свого роду культурний шар, що є посередником між людиною і світом” [1, с. 3]. У лінгвістиці концепт розглядається як ідеальна ментальна сутність, як модель свідомості, що узагальнює образ слова, як “багатомірне ментальне утворення, в складі якого виділяються образно-перцептивна, понятійна і ціннісна сторони”, як “фрагмент життєвого досвіду людини”, “квант знання, яке ми переживаємо” [4, с. 7, 3, 361].

Концепт визначається як “термін, що слугує поясненню одиниць ментальних психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання й досвід людини”, “оперативна змістова одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку ... всієї картини світу, відбитої в людській психіці” [6, с. 90]. У мовознавстві концептом визначають поняття, яке стоїть за значенням слова (або декількома найближчими значеннями), тобто тією кількістю об’єктів, які асоціюються з цим поняттям або супроводжують його.

Концепт розуміють як ментальний прообраз, тобто нерозчленоване уявлення про об’єкт, ідею поняття і навіть саме поняття. Концепту притаманна двоїста сутність, а саме психічна (прообраз, який уособлює зумовлені культурою уявлення мовця про світ) та мовна (має ім’я у мові).

Кожен концепт пов’язаний з деякими іншими концептами, і разом вони утворюють домени, тобто фони, із яких виленовується концепт. Завдяки своїй структурі та семантиці концепт є опорою для опису мовного матеріалу, постійно впливаючи на мовленнєву картину даної мови. Концепт актуалізується або одиничним вживанням мовної одиниці, складовим планом вираження, включаючи всю мовну реалізацію, або сукупністю вживань всіх мовних одиниць, які формують план вираження і беруть на себе роль значимого показника. Актуалізований концепт має внутрішню (здібність до категоризації різних сфер або аспектів дійсності) та зовнішню (реальне, вимірне втілення в текстах) сторони своєї структури. Аналізуючи концепт з точки зору філософії, психології, культурології та лінгвістики і розкривши природу концепту “як основного осередку культури в ментальному світі людини, виділяється три компоненти або три пласти концепту:

– основна, актуальна і активна ознака концепту (концепт актуально існує в даній мовній культурі як засіб взаєморозуміння і спілкування);

– додатковий або декілька додаткових, “пасивних” ознак, які є вже неактуальними, “історичними” (концепт актуальний лише для деяких соціальних груп);

– “буквальний смисл”, або “внутрішня форма”, або етимологічна ознака, яка зазвичай не усвідомлюється, а знаходиться у зовнішній, словесній формі (актуальна для дослідження) [12, с. 46, 48].

Досліджуючи концепти, які реалізовані в текстах різних мов, гіпотетично виявляються поняття, що притаманні даному узусу, об’єднані в групи, яким надається статус безпосередньої та адекватної реалізації концептів.

Традиційно концепт розуміється як по-перше, загальне поняття, думка, ядром концепту є поняття, за яким стоїть значення слова, всі знання, дані про об’єкт, по-друге, ідеальний об’єкт, який має ім’я і відбиває певні культурно обумовлені знання людини про реальний світ. Розмежування поняття і концепту (не дивлячись на те, що вони довгий час вважались дублетами) полягає в тому, що поняття є конструкцією для загальних понять при спілкуванні людей, а концепти існують самі по собі, реконструюються людьми, реалізуються в поняттях. Концепт не просто поняття, він розкриває денотативний і конотативний зміст слова, відображаючи яву про дану культуру, про об’єкт, явище, про ті мовні елементи, які асоціюються з ним. Дослідження різномовних лексичних мікро-систем, в основі зіставлення яких лежить спільність понять, та способів відтворення денотативної і конотативної семантики, викликають дедалі більше зацікавленості сучасних мовознавців у більш глибокому вивченні цієї мовної категорії. За своєю структурою, яка включає все, що притаманне поняттю, концепт, на відміну від поняття, включає елементи, які не мають вербального вираження, а поняття є тільки частиною концепту. Концепти диференціюються концептуальними ознаками, центральними та периферійними доменами.

Хоча концепт і поняття мають однакову внутрішню форму за етимологією, в наукових роботах вживаються синонімічно, але концепт принципово відрізняється від поняття своїм статусом вживання. Концепт є ширшим та об’ємнішим за змістом ніж поняття, поєднує як описово-класифікаційні, так і почуттєво-вольові та образно-емпіричні складові. Так, будучи основою дослідження мови і культури, концепт не належить як власний термін ні мовній, ні культурній сфері, бо є ментальною одиницею, елементом свідомості, сукупністю ідей, що виникали протягом різних епох у різних поколіннях. Концепти – предмет емоцій, симпатій і антипатій, іноді сутичок та спорів, вони дають змогу людині мислити, осмислювати та хвилюватися. “Концепт – ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини, концепт – те, за допомогою чого людина сама входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї” [12, с. 40].

При розгляді концепту як моделі або конструкту, що створений з метою вивчення об’єкту дослідження, виділяються деякі його властивості:

– концепт – це ментальна репрезентація, що визначає взаємозв’язок речей між собою;

– концепти – це ідеальні образи;

– концепт завжди має вербалізуватися словом.

Являючись одиницями свідомості й інформаційної структури, що відбиває людський досвід, концепти іс-

нують як в свідомості окремого індивідууму і є більш різноманітними, так і в свідомості колективу, тому що "колективна свідомість і досвід є не що інше, як умовна похідна від свідомості й досвіду окремих індивідів, що входять у колектив" [11, с. 16]. Отже, концепт – це "одинаця, покликана зв'язати воєдино наукові вишукування в області культури, свідомості й мови, тому що він належить свідомості, детермінується культурою в мові" [11, с. 9]. "Концепт – це оперативна одинаця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку ... Найважливіші концепти виражені в мові" [7, с. 90-92].

У психолінгвістиці концепт розуміється як "спонтанно функціонуюче в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, що підкоряється закономірностям психічного життя людини ..." [8, с. 39]

У культурології структурою концепту є "все те, що й робить його фактом культури, – вихідна форма (етимологія); стисла до основних складових змісту ...; сучасні асоціації; оцінки тощо" [1, с. 3].

Розглядаючи структуру концепту, вчені дійшли спільної думки, що з'являючись як чуттєвий образ, концепт згодом переходить у мовленнєвий, несучи в собі найсуттєвішу інформацію про предмет, дію, особу, якість, так зване "ядро" та п'ять модусів:

- раціонально-логічний (формування логічних понять про пізнаваний об'єкт чи аспект дійсності);
- картинно-образний (наочно-чуттєві уявлення про цей об'єкт чи аспект дійсності);
- модус фіктивності (впорядкована сукупність метафор, за допомогою яких відбувається додаткове осмислення пізнаваного);
- аксіологічний (оцінка певного фрагменту дійсності мовцями);
- ціннісний (утилітарно-практична чи культурна значущість, що приписується мовцями тому чи іншому феномену).

Деякі мовознавці пропонують розділити концепти на типи:

- актуальні та неактуальні;
- стійкі та нестійкі;
- абстрактні (образи, уявлення, схеми, поняття тощо);
- стандартні.

Концепти, упорядковано поєднуючись у свідомості людини, можуть бути картиноподібні та мовоподібні, складаючи її концептуальну систему. Формуванню концептосфери у свідомості людини слугують невербальний та вербальний етапи та їх властивості: змінність (накопичення досвіду та нових знань) та логічність (особливості процесу побудови концептуальної системи у свідомості). Ця система є динамічною, постійно змінюючись в процесі пізнання і є різною для всіх людей в залежності від їх інтелектуального розвитку та життєвого досвіду. Хоча зазначені нами визначення подібні у своєму трактуванні, що концепт дискретна, об'ємна у змістовому значенні одинаця пам'яті та мислення, відображає відповідний етнос, умовна ментальна структура, концепт має свій когнітивний статус і не існує окремо від мислення. Складність концепту полягає в його двосторонньому зв'язку між мовою і мисленням, оскільки категорії пізнання реалізуються в мовних категоріях і одночасно детермінуються ними, тобто культура детермінує концепт. Формування когнітивного концепту у свідомості відбувається у людини сприйняттям навколишнього світу внутрішньою психікою, органами чуттів в процесі діяльності, в мовному спілкуванні шляхом поєднання набутих свідомістю концептів, а також пізнаючи нові мовні одиниці, об'єднуючи при цьому усі форми та види пізнавальних процесів, притаманних людині, так звані психічні функції (сприйняття, увагу, пам'ять, уяву, мислення, мову).

А. Вежбицька у когнітивній лінгвістиці розмежовує поняття концепту на концепт-мінімум (неповне знання смислу слова), концепт-максимум (всебічне, повне знання змісту слова, енциклопедичні дані, професійні тлумачення про реалію) та енциклопедичний додаток (доповнення). Дж. Лакофф представляє концепт як ідеалізовану когнітивну модель, що уособлює уявлення про об'єкт в цілому, як образ, зумовлений певною структурою мовного знаку.

Сучасні визначення концепту ґрунтуються на різних підходах до його вивчення:

- системно-мовний підхід (осмислення концепту в єдності системно-мовних вимірів за осями синтагматики, парадигматики та асоціативних зв'язків, які в сукупності дають можливість відтворити лінгвістичні моделі ситуації, в центрі уваги яких знаходиться даний концепт);
- денотативний підхід (передбачає посилену увагу до опису позамовного кореляту пропозиції – ситуації та укладання переліку таких корелятів пропозицій, які дозволяють коректне використання концепту);
- сигніфікативний підхід (осмислення даного феномену через аналіз його сигніфікативного поля);
- культурологічний підхід (розуміння концепту як основного осередку культури в ментальному світі людини);
- семантичний підхід (визначення семантики мовного знаку як засобу формування змісту концепту);
- лінгвокультурологічний підхід (концепт як результат зіткнення значення слова з власним та народним досвідом людства).

В. Карасик зводить всі підходи до розуміння теорії концепту до лінгвокультурного та лінгвокогнітивного, виокремлюючи їх. На його думку, лінгвокультурний концепт – це напрямок від культури до індивідуальної свідомості, а лінгвокогнітивний – напрямок від індивідуальної свідомості до культури.

В зв'язку із зростанням уваги до концептів як психоментальних елементів мовної площини, наше дослідження направлене ближче до психолінгвістичного підходу, який, виходячи за межі лінгвістики, дає змогу більш змістовно осягнути мовну комунікацію, так як в центрі уваги є мовна особистість, процеси породження та осмислення інформації є невід'ємною складовою мовленнєвої діяльності людини, що допомагає відобразити дійсність відповідно мовним елементам. Ключовою проблемою психолінгвістичного підходу є проблема особливостей творення та сприйняття не тільки окремих висловлювань, а й розуміння їх у визначеній ситуації. Психолінгвістичний під-

хід досліджує взаємодію продуцента/реципієнта і тексту в індивідуальній свідомості, тобто існування образу в свідомості людини, використовуючи її досвід в різноманітних формах і виявленнях (емоційно-оцінювальні переживання, естетичні почуття, фрейми, схеми ситуацій, денотати, прагматичні знання тощо). Даний підхід вважаємо актуальним при вивченні особливостей мовних одиниць у сьогоденній парадигмі когнітивної лінгвістики, так як роль людини та її діяльність в процесі сприйняття та осмислення інформації має розглядатися комплексно та синтезовано.

Психолінгвістичне вивчення концепту вміщує в собі декілька тенденцій:

- поетапне формування понять, де концепт розглядається як класифікаційний абстракт, когнітивна універсалія;
- прототипи – концепт як природна категорія;
- значення – концепт як логічне поняття, чітко окреслена абстракція;
- конекціонізм – концепт як нейролінгвістична модель, як інтегральна одиниця інтелекту;
- необіхевіорестична – концепт як поведінкова схема/ сигнал;
- генетична – концепт як уроджена ментально-мовна структура;
- розгляд у контексті – концепт як асоціативно-вербальна, семантична, концептуальна сітка, ієрархічна структура, ментальна репрезентація, нечітке поняття.

Для дослідження концепту використовується компонентний аналіз семантичної доміанти концепту, що виступає його ім'ям, а саме опис концепту супроводжується спеціальними дослідницькими процедурами тлумачення значення його імені та найближчих позначень:

- дефініція (виділяються смислові ознаки: категоріальний статус, тематична конкретизація, характеристика, зовнішня негативна оцінка, внутрішня негативна оцінка, модальність);
- контекстуальний аналіз (виділяються асоціативно пов'язані змістові ознаки);
- етимологічний аналіз;
- пареміологічний аналіз;
- інтерв'ю, анкетування, коментування.

Отже, концепт є мінімальною ментальною одиницею, ідеалізованою людиною, вербалізованою за допомогою змістових форм, що постійно поповнюються, має свою структуру, слугує для передачі та збереження культурного та професійного надбання.

Когнітивна сторона концепту має також неоднозначне трактування: концепт виступає одночасно як засобом передачі змісту, так і носієм цього змісту, а також має здатність зберігати знання про світ, сприяє обробці суб'єктивного досвіду шляхом викладення інформації загальноприйнятими категоріями та класами. Когнітивний розгляд концепту дає змогу охарактеризувати та описати пізнавальну діяльність людини, поєднуючи важливі знання, досвід з можливо забутими або не суттєвими когніціями, що формує наш світогляд та світосприйняття.

Враховуючи чималі наукові досягнення у визначенні терміну “концепт”, питання вивчення природи концепту є актуальним та перспективним напрямком сучасних лінгвістичних студій у подальшій розробці вивчення питань концептів, так як несе з собою вихідну мотивацію як неодмінний атрибут термінологічної культури.

Здійснивши наш невеликий огляд на намагання дати визначення концепту, а також вживання цього терміну в лінгвістичних і нелінгвістичних науках, ми дійшли висновку, що наше дослідження направлене на поєднання психіки людини, яка несе пізнавальну (когнітивну) функцію, з мовою, невід'ємною стороною людського буття. Концепт є основою для структури висловлювання, що відіграє велику роль у глибинності та значущості нашого спілкування.

Систематизуючи існуючі визначення концепту, спираючись на основні принципи концепту, ми підтримуємо розуміння під концептом інформаційну структуру свідомості, певним чином організовану одиницю пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомого і позасвідомого. [10, с. 256] Підґрунтям такої дефініції слугує класичне тлумачення концепту Кубряковою О.С. “Концепт – термін, що служить поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, що відображає знання і досвід людини” [7].

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Введение // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М., 1993. – С. 3.
2. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории к структуре текста. Антология. – 1980. – С. 10-15.
3. Воркачев С. Г. Концепт как “зонтиковый термин” // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 24. – М., 2003 – С. 4-12.
4. Карасик В. И. Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерово, 2004.
5. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность : проблемы коммуникативной деятельности. – Волгоград : Перемена. 2001. – С. 3-16.
6. Кубрякова Е. С. Концепт. Концептуализация // Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – 156 с.
7. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997. – 331 с.
8. Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж : ВГУ, 2001. – С. 12-16, 36-44.
9. Неретина С. С. Слово и текст в средневековой культуре. Концептуализм Абельяра. – М., 1994.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. / О. Селіванова – Полтава : Довкілля – Київ, 2006. – 716 с.
11. Слышкин Г. Г. От текста к символу : лингвокультурные концепты в сознании и дискурсе. – М., 2000. – 256 с.
12. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М. : Шк. “Языки русской культуры”, 1997.